

zorunlu kılmış hem de kitabın bu genellemeler için gerekli kanıtları sunmaktan uzak kalmasına neden olmuştur.

Sonuç olarak, erken dönem İslam coğrafyasında inşa edilmiş kütüphanelere dair şimdiye kadar bu evsaf ve kalitede herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Hirschler'in çalışmasının kendisi de, biricik olan Eşrefiyye Kütüphanesi kataloğunu ortaya çıkarması ve böylesi bir kataloğun nasıl çalışılabileceğine dair önemli bir yöntem önerisinde bulunması açısından bundan sonraki çalışmalar için yol gösterici bir işlev üstleneceği muhakkaktır. Bu itibarla *Medieval Damascus*, kitap kültürünün herhangi bir boyutuyla ilgilenen uzmanlar ve okurların şahsi kütüphanelerinde mutlaka bulundurmaları gereken bir eserdir.

**Stephen P. Blake. *Astronomy and Astrology in the Islamic World.*
Edinburgh: Edinburgh University Press,
2016. ix + 163 sayfa.**

Hasan Umut

McGill Üniversitesi
hasan.umut@mail.mcgill.ca
ORCID: 0000-0002-6535-2539
DOI: 10.20519/divan.357713

İslam bilim tarihi uzmanlarının ya da en azından bu alana ilgi duyanların sıklıkla karşılarına çıkan bir sorudur: "İslam tarihinde bilim neden geriledi?" Bilhassa son elli yılda üretilen literatür, İslam tarihinde felsefe ve bilim çalışmalarının gerilemenin başladığı iddia edilen XII. yüzyıldan sonra da aktif bir biçimde devam ettiğini ortaya koydu. Ayrıca, bilimin kültürel bir öge olduğu ön kabulüyle, İslam toplumlarında doğaya ve insana dair bilginin nasıl bir ortamda üretildiği, bilginin ne şekilde ve yoğunlukta dolaşımında olduğu gibi sorular üzerine de önemli bir birikim oluşmaya başladı. Dolayısıyla, İslam bilim literatürünün hem nicelik hem de nitelik bakımından önemli bir ivme kazandığı bir dönemde olduğumuzu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bununla birlikte, ilerlemeci ve Avrupa merkezli bilim tarihi yazımı ile bunun İslam tarihine uyarlanmış biçimi, hem popüler düzeyde hem de bu sahanın dışında yer alan akademik çevrelerde hâlâ ciddi bir biçimde etkisini sürdürmektedir.

Daha önce, erken modern İslam döneminde zaman kavramı üzerine bir eser kaleme alan¹ Stephen P. Blake'in *Astronomy and Astrology in the Islamic World* başlıklı kitabını, bu alana yönelik artan ilginin bir yansıması olarak görebiliriz. Blake, İslam bilim tarihini ele alan çalışmaların iki temel eksiklikle malul olduğunu ifade etmekte. Birincisi; literatür, bilimsel eserlerin teknik düzeyi yüksek analizlerini sunmakta, bu nedenle de genel okuyucu kitlesine hitap edememektedir. İkincisi ise, genel bilim tarihi eserleri içerisinde İslam gök bilimleri yeterli düzeyde işlenmemektedir. Yazar, bu iki eksikliği gidermeyi hedeflediğini söyleyerek, VIII. ila XVIII. yüzyıllar arasında İslam astronomisi ve astrolojisinin, birbirleriyle ilişkisine de atıfta bulunarak, "tam" bir anlatısını, teknik detaylara girmeden ve genel okuyucuların da istifade edebileceği bir şekilde sunmayı amaçlamakta. Blake ayrıca, İslam astronomi ve astrolojisini, İslam öncesi ve erken modern dönemle irtibatlı bir biçimde ele almak suretiyle, bu tarihsel tecrübeyi "Batı Avrasya (Western Euroasia)" bağlamı içerisine yerleştireceğini söyler (ss. vii-viii). Fakat, kitabın İslam araştırmalarının muhtelif alanlarına yönelik ders kitabı düzeyinde eserlerin yer aldığı bir seriden neşredildiği (The New Edinburgh Islamic Surveys) ve sadece 163 sayfa olduğu göz önünde bulundurulursa, Blake'in kat edilmesi gereken uzun bir yol olan ikincil literatüre dayanarak ortaya koyacağı "tam" bir anlatı hedefi oldukça iddialı gözükmektedir.

Eser giriş ve sonuç kısımları ile birlikte on bölümden müteşekkildir. Kitapta bahsedilen bazı astronomi aletlerine dair genel bilgiler içeren bir terimler sözlüğü ile kısa bir seçme kaynakça da kitabın sonuna eklenmiştir. "From Egypt to Islam" (Mısır'dan İslam'a) başlığını taşıyan birinci bölüm temel astronomik tanımlarla başlamakta; Mısır, Babil, Yunan, Helen, Hint ve İran kültürlerinde gelişen ve İslam astronomlarının tevarüs ettikleri birikimi özetlemektedir. Babiller döneminde gözlem-yoğun astronomi geleneği söz konusu iken, Yunan ve Helen geleneklerinde matematiksel modeller ve bunun kozmolojiye evrilmesine olan ilgi ön plandadır. Bu yaklaşımın benimsenmesi ve yerleşmesi süreci ile ilgili olarak Blake; Eudoxus (ö. M.Ö. 340 civarı), Eflatun (ö. M.Ö. 347), Aristoteles (ö. M.Ö. 322) ve Kopernik (ö. 1543) öncesi gezegenler teorisinin kurucu ismi olan Batlamyus'un (ö. 170 civarı) etkilerini özetler.

¹ Stephen P. Blake, *Time in Early Modern Islam: Calendar, Ceremony, and Chronology in the Safavid, Mughal, and Ottoman Empires* (Cambridge & New York: Cambridge University Press, 2013). Eserin Türkçe tercümesi için bkz. Stephen P. Blake, *Erken Modern İslamda Zaman: Safevi, Babürlü ve Osmanlı İmparatorluklarında Takvim, Tören ve Kronoloji*, çev. Ercan Ertürk (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017).

Blake'in bu bölümde işaret ettiği, İslam astronomisinin de temel konularından birisi olan, Aristotelesçi kozmoloji ile Batlamyusçu matematiksel yaklaşımın, yeni gözlemler ve modeller çerçevesinde nasıl uyumlu halde yorumlanacağıdır (s. 11). Bu meselenin Helenistik kültürden tevarüs edilmiş bir konu olduğunu belirtmek gerekir. Zira, Batlamyus'un kendisi de Aristotelesçi kozmolojiyle uyumlu olan, üç boyutlu bir model sunmaya girişmiş, bunun sonucunda da *Planetary Hypothesis* başlıklı eserini yazmıştır. Nitekim İslam coğrafyasının batı kısmında bulunan Kordoba ve Toledo ile doğu kısmındaki Meraga başta olmak üzere, muhtelif yerlerde bulunan astronomların Batlamyus'a alternatif modeller ortaya koyma gayretleri de bu uyum arayışının bir sonucudur (s. 49).

Kitabın "From Muhammad to the Seljuqs" (Muhammed'den Selçuklular'a) başlıklı ikinci bölümü, İslam tarihinin ilk beş asrını genel hatlarıyla özetlemekte. İslam'ın bu ilk döneminde, halk astronomisinin (folk astronomy) varlığı söz konusudur. Ayrıca namaz, oruç ve kible tayini gibi hususlarda astronomi bilgisine ihtiyaç duyulduğu belirtilerek, bu bilginin dinî açıdan da önemli olduğu vurgulanmaktadır. Ardından tercüme hareketleri ile başlayan ve bilhassa Yunan kaynaklı felsefi ve bilimsel eserlerin İslam coğrafyasına taşınması sürecini işleyen dönem izah edilir. XI. yüzyıl ortalarına kadarki zaman diliminin bir özetini de sunan bölüm, başta Ebu Ma'ser Belhî (ö. 272/886) ve Biruni (ö. 442/1050 sonrası) olmak üzere dönemin isimlerine, eserlerine ve etkilerine de değinir.

Kitabın üçüncü bölümü, "The Observatory in Isfahan" (İsfahan Rasathanesi) başlığını taşımakta. Bölüm öncelikle Abbasi halifesi Me'mûn (ö. 218/833) döneminde başlayan gözlem faaliyetlerini özetler. Ardından, Abdurrahman Sûfî (ö. 376/986), Hücendî (ö. 390/1000 [?]) ve Hâzinî (VI./XII. yüzyıl) gibi isimlerin astronomi faaliyetleri ele alınır. Başlıktan da anlaşılacağı üzere bölümün ana teması, aralarında Ömer Hayyam'ın da (ö. 526/1131 [?]) bulunduğu bir grup seçkin gök bilginini bir araya getiren Selçuklu sultanı Melikşah (ö. 485/1092) döneminde İsfahan'da gerçekleştirilen astronomi faaliyetleridir. Bu grup tarafından gerçekleştirilen rasathane tecrübesinin en önemli ürünleri olarak Güneş yılına dayalı Celali takvimi ile *Zic-i Melikşâh*² zikredilebilir. Bunun yanında, Melikşah'ın oğlu Sultan Sencer (ö. 552/1157) döneminde Hâzinî öncülüğünde hazırlanan *Zicü'l-Mu'teberi'l-Sencerî* başlıklı astronomi cetvellerinin, sonraki dönemlere et-

² İslam tarihi boyunca pek çok *zic* türü eser telif edilmiştir. Özellikle gezegen konularının hesaplanması için gerekli parametreleri tablolar halinde veren *zîdere*, gök bilimleriyle uğraşanların, takvim, matematik ve astrolojiyle ilgili ihtiyaç duyacakları bazı temel bilgiler de eklenmekteydi. *Zic* literatürü için bkz. Edward S. Kennedy, *A Survey of Islamic Astronomical Tables* (Philadelphia: American Philosophical Society, 1956).

kisi açısından kayda değer olduğunu vurgular. Astronomik bilginin farklı kültürler arasında aktarımına dair enteresan bir örnek verilir: Hâzini'nin, zikredilen *zîc*'in bir muhtasarını hazırlaması ve bu muhtasar eserin, bir dönem Tebriz'de bulunan Bizanslı alim Gregory Chioniades (ö. 1320 [?]) tarafından Yunancaya çevrilerek Konstantinopolis'te kullanılmasıdır (s. 48). Blake ayrıca XIII. yüzyıldan itibaren vakit tayinine yönelik bir disiplin olarak öne çıkan *ilm-i mikât*'a da değinir.

“Astronomy and Astrology in al-Andalus” (Endülüs'te Astronomi ve Astroloji) başlıklı dördüncü bölümde Blake, Endülüs coğrafyasındaki gözlem faaliyetlerinin İslam'ın doğu coğrafyasına kıyasla daha az yoğunlukta ve yetkinlikte olmakla birlikte, Latin Avrupa bilimi açısından önemli olduğunu belirtir. Zerkâlî (ö. 493/1100) gibi isimlerin faaliyetlerine dikkat çeken Blake, Endülüs'ün doğu İslam coğrafyası ile olan astronomi alanındaki etkileşiminin kayda değer düzeyde azalmasını, bölgede Müslümanlar lehine olan siyasi birliğin ve hakimiyetin bozulması ile ilişkilendirir (s. 63). Bu nedenle, doğu coğrafyasında üst düzey rasathaneler kurulabilmişken, Endülüs coğrafyasında bunun gerçekleşmemesi bu tarz devasa ölçekli projelerin, ekonomik ve siyasi gücü olan yöneticiler himayesinde mümkün olabildiği yaklaşımıyla ilişkilendirilir.

“The Observatory in Maragha” (Meraga Rasathanesi) başlıklı beşinci bölümde Nasirüddin Tusi'nin (ö. 672/1274), İlhanlı hükümdarı Hülagu Han'ın (ö. 663/1265) desteğiyle kurduğu Meraga rasathanesi, bu çevredeki entelektüel ortam ve gerçekleştirilen gözlemler neticesinde hazırlanan *Zic-i İlhâni* konu edilir. Blake, bu rasathaneden ötürü İslam astronomisinin en önemli yüzyılına XIII. yüzyıl olduğunu ileri sürer (s. 65). Ayrıca, Tusi'nin Bizans'a ve Latin Avrupa'ya etkisi de konu edilir. Bu bağlamda, Bizanslı âlimler Gregory Chioniades ve George Chrysococces'in (ö. 1350 sonrası) *Zic-i İlhâni*'nin bazı bölümlerini Yunancaya çevirdikleri ifade edilir. XV. yüzyıl Avrupasının önemli astronomi bilginlerinden Regiomontanus (ö. 1476) da Tusi'nin *Tahrîrü'l-Macestî*'sinden yararlanmıştı (s. 77).

Kitabın “The Observatory in Samarqand” (Semerkant Rasathanesi) başlıklı bölümü, Meraga tecrübesi sonrası astronomi faaliyetlerini, özellikle de Gazan Han (ö.703/1304) döneminde Tebriz'de gerçekleştirilen astronomi çalışmalarını özetleyerek başlar. Bunun akabinde, XIV. yüzyılın en önemli astronomi bilginlerinden kabul edilen Emevi Camii baş muvakkiti İbnü'ş-Şâtr'ın (ö. 777/1375 [?]), Meraga ve Semerkant astronomi birikimleri arasında bir köprü olduğu ifade edilmekte; gezegenler teorisine yaptığı katkılar özetlenerek, Kopernik'in yararlandığı isimlerden birisi olduğu belirtilmektedir (s. 81). Blake bu bölümün kalan kısmında Semerkant Rasathanesi ve çevresinde sürdürülen faaliyetleri ele alır. Ona göre bu rasat-

hane, Avrasya coğrafyasında kendi zamanına dek ortaya konmuş en büyük ve sofistike rasathanedir (s. 82). Blake, rasathanenin kurucusu Uluğ Bey'in (ö. 853/1449) ve meşhur astronomları Gıyâsüddin Cemşid Kâşî (832/1429), Kadızâde-i Rûmî (ö. 844/1440 sonrası) ve Ali Kuşçu'nun (ö. 879/1474) çalışmalarından, rasathane faaliyetlerinden ve *Zic-i Uluğ Bey*'e yaptıkları katkılardan bahseder.

"The Observatory in Istanbul" (İstanbul Rasathanesi) başlığını taşıyan yedinci bölüm, Osmanlı astronomisini ve İstanbul Rasathanesi tecrübesini işlemektedir. Osmanlı devletinin seyrini özetleyen Blake, Ali Kuşçu'nun Osmanlı astronomisi üzerindeki tesirlerine değinir, akabinde de astroloji faaliyetleri kapsamında değerlendirebileceğimiz faaliyetlerde bulunan müneccimbaşılık kurumunun II. Bayezid (ö. 918/1512) döneminden itibaren faaliyette olduğunu belirtir. Fakat, ona göre en önemli Osmanlı astronomi bilgini Takiyyüddin Râsîd'dır (ö. 993/1585) (s. 99). Bu bağlamda, Takiyyüddin'in İstanbul'a gelişi ve ardından dönemin sultanı III. Murad'ın (ö. 1003/1595) desteğiyle rasathaneyi kurması ve birkaç sene sonra yine sultanın emriyle yıkılması serimlenir. Yazara göre, bu kısa süreli faaliyete rağmen Takiyyüddin'in ortaya koyduğu *zic*, dönemin Avrasya coğrafyasındaki en doğru verilere sahiptir (ss. 106-107).

Kitabın "The observatory in Shahjahanabad" (Şahcahanabad Rasathanesi) başlıklı sekizinci bölümü, Hindistan coğrafyasında, özellikle de Babürülüler döneminde ortaya konan astronomi faaliyetlerini ve bu alandaki önemli isimleri incelemekte. Kitabın genelinde olduğu üzere burada da odak noktası, Mahârâja Sevâi Jai Singh (ö. 1156/1743) tarafından kurulan rasathaneler ve bunların bir ürünü olarak *Zic-i Cedîd-i Muhammed Şâhî*'dir. Kopernik sonrası döneme tekabül etmesine rağmen, mezkur gözlem çalışmalarının işleyişi Batlamyusçudur (s. 118). Bu bölümde dikkat çekilen bir başka önemli husus, Jai Singh'in teleskoptan haberdar olduğu ve hatta kendisinin de bir teleskobunun olduğu, fakat ortalama insanın bunu kullanmaya hazır olmadığı için gözlemlerin çıplak gözle yapılmasının tercih edildiğini söylemesidir (s. 124).

"Medieval and Early Modern Europe" (Ortaçağ ve Erken Modern Avrupa) başlıklı dokuzuncu bölümde, işaret edilen dönemlerde Avrupa'da gelişen astronomi ilgisi ve bilhassa Kopernik ile başlayan Güneş-merkezli yeni astronominin serüveni özetlenerek, Avrupa astronomisi ile İslam astronomisi arasındaki müşterek havzanın ayrışmaya başladığı belirtilir. Blake; Tusi ve Müeyyeddin 'Urdî (ö. 664/1266 [?]) gibi isimlerin ortaya koudukları bazı modellerin Kopernik tarafından kullanıldığını söylemekle birlikte, bu alanda üstünlüğün Avrupa'ya geçmeye başladığını belirtir (s. 130).

Blake son olarak Sonuç kısmında, kitapta sunduğu Avrasya ortak bilim havzası vurgusunu yineleyerek kitapta ortaya koyduğu yaklaşımı özetler.

Stephen Blake'in çalışmasının, İslam astronomi ve astroloji tarihine aşina olmayanlar için başlangıç düzeyinde bir eser olduğuna daha önce işaret etmiştik. Her ne kadar yazar İslam astronomi tarihinin "tam" bir anlatısını sunacağını iddia etse de, muhtasar formatta yazılmış kitabın ele aldığı isimler, eserler, konular ve bunları ele alış tarzı açısından bazı eksiklikler söz konusudur. Söz konusu eksiklikler belli bir ölçüye kadar kabul edilebilir, fakat asıl dikkat çekmek istediğimiz husus, yazarın astronomi ve astroloji kapsamına neleri alıp neleri kapsam dışı bıraktığıyla ilgilidir. Yukarıdaki özetten de anlaşılacağı üzere eser, esas itibariyle rasathaneler ve zîder başta olmak üzere, rasathanelerde gerçekleştirilen faaliyetler ekseninde bir anlatı sunmaktadır. Bu yönüyle, rasathaneler konusunda otorite eserlerin başında gelen Aydın Sayılı'nın *The Observatory in Islam*'ının³ (İslam'da Rasathane), ele aldığımız kitabın kurgusu üzerinde ve konuları ele alış biçiminde önemli bir tesiri olduğu açık bir biçimde görülmektedir. Dolayısıyla, eser genel itibariyle yönetici elitler etrafında sürdürülen gök bilim faaliyetlerine yoğunlaşmaktadır. Bundan dolayı olsa gerek ki, özellikle XII. yüzyıldan itibaren belirginleşen *hey'et* (teorik astronomi) disiplininin yaygın bir biçimde medreselerde okutulmaya başlanması, bu alandaki eserlerin yüzlerce nüshasının günümüze ulaşması ve İslam astronomi ve eğitim tarihi açısından bu yazım türünün ima ettikleri, kitabın temel ilgi alanına girmez. Dahası, akli ilimlerin pek çok medresede okutulmadığı ve bu nedenle de bu ilimlerin medrese bağlamında kurumsallaşmadığına yönelik, son yıllarda yapılan çalışmalarla aksi yönde delillerin ortaya konmaya başlandığı bir iddiayı savunur (s. 73). Öte yandan, her ne kadar başlıkta astrolojiye de yer verileceği ifade edilse de rasathanelerin astrolojik faaliyetler için de kullanıldığına yönelik varsayımdan ve bazı atıflardan öte geniş bir astroloji anlatısı da yine kitabın temel ilgi alanında bulunmaz.

Blake'in astronomi ve astrolojiyi birlikte ele alması, İslam gök bilim tarihinin bütüncül bir okumaya tâbi tutulabilmesi adına önemli bir katkı sunar. Bununla birlikte, kitabın anlatısının pozitivist bilim tarihçiliğinden tamamen azade olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Örneğin Tusi'nin, akli ilimler alanında uzman olmasına rağmen, kurduğu rasathanelerin "bilimsel" olmaktan ziyade "bâtul" bir amaca matuf olmasının "ironik" olduğu belirtilir (s. 74). Hakeza, yazar, gözlem faaliyetlerine olan ilgiyle tanınan Uluğ Bey'in, rasathane projesindeki temel saikinin astrolojik olmadığını iddia eder. Zira, Blake'e göre, Uluğ Bey oldukça güçlü zekası ve

³ Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam and its Place in the General History of the Observatory* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960).

sağlam eğitimi ile matematik ve astronomi alanında “meşru bir bilim adamı” (a legitimate scientist) prototipine sahipti. Yapılan rasatlar neticesinde Uluğ Bey’in himayesinde hazırlanan *Zic-i Uluğ Bey*’de astrolojiye ait bir bölümün de olduğu düşünüldüğünde, Blake’in anlatısında anakronik bir yaklaşımın izleri bulunduğunu söyleyebiliriz (s. 93).

Astronomy and Astrology in the Islamic World başlıklı çalışmanın, İslam gök biliminin daha geniş kesimlere tanıtılması ve bilhassa lisans düzeyindeki öğrencilerin ilk etapta bazı temel bilgileri elde edebilmesi noktasında yaptığı katkıyı tekrar belirtmek gerekir. Bununla birlikte, bu alanın, çok boyutlu konu ve yaklaşımları barındıran geniş bir saha olması nedeniyle, ders kitabı ve el kitabı türünden (handbook) kitaplara ihtiyaç duyduğunu; bunun da birden fazla araştırmacının yapacağı ortak çalışmalarla mümkün olduğunu eklemek yerinde olacaktır.

Kristen Stilt. *Islamic Law in Action: Authority, Discretion, and Everyday Experiences in Mamluk Egypt*. Oxford: Oxford University Press, 2011. xv + 231 sayfa.

Muhammet Emin Canlı

İstanbul Şehir Üniversitesi
muhammetcanli@std.sehir.edu.tr
ORCID: 0000-0002-7168-5030
DOI: 10.20519/divan.357712

Fıkıh, dinin amele müteallik hükümlerini ihata etmesi bakımından günlük hayat ve toplumla yakından irtibatlıdır. Bu bağlamda fıkıh, hem sosyal hayatın gerçeklerini göz önünde bulundurmuş hem de toplumsal ilişkileri düzenleyen normları üreterek sosyal hayatın merkezinde olmuştur. Fıkıhın bu özelliği fıkıh tarihi araştırmacıları için özel bir alanı ifade etmiş, özellikle son birkaç asırda, bir “hukuk” sistemi olarak fıkıhın toplumla ilişkisine, ilgili kurumlara ve kişilere dair ciddi çalışmalar yapılmıştır. Bir nevi sosyal tarih vasfında olan bu çalışmalar bir yandan İslam hukukunun toplumsal yönüyle ilgili tespitlere yer verirken, diğer yandan ele aldığı dönemdeki günlük yaşantıya dair de önemli mülahazalar sunmaktadır.